

QARAQALPAQ HÁM QAZAQ XALÍQ AÑIZLARÍ SYUJETLERINDEGI TIYKARǒÍ ÓZGESHELİKLER

Joldasbaeva Gúlpārshın

QMU qaraqalpaq ádebiyatı kafedrasınıń II kurs magistrantı.

Allambergenova Inabat

QMU, ilimiy basshı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11001907>

Annotatsiya. Ushbu maqolada qaraqalpaq va qozoq xalq rivoyatlarining har xil xususiyatlari, syujetidagi o'ziga xosliklar ochib berilgan bo'lib, har ikki xalq folkloridagi asosan, rivoyatlaridagi o'xshashlik va farqlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Janr, syujet, folklor, tipologiya, toponomika, etnonim, rivoyat.

SIGNIFICANT DIFFERENCES IN THE PLOTS OF KARAQALPAK AND KAZAKH LEGENDS

Abstract. This article reveals various features of Karakalpak and Kazakh folk tales, features of the plot, and the similarities and differences in the folklore of both peoples.

Key words: Genre, plot, folklore, typology, toponymy, ethnonym, legend.

ЗНАЧИТЕЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В УЧАСТИЯХ КАРАКАЛПАК И КАЗАХОВ

Аннотация. В данной статье раскрываются различные особенности каракалпакских и казахских народных сказок, особенности сюжета, представлены сходства и различия фольклора обоих народов.

Ключевые слова: Жанр, сюжет, фольклор, типология, топонимия, этноним, повествование.

Añızlar xalıq awızeki ádebiyatınıń ayrıqsha bir janrı. Añızlar real turmıstan alınıp, awızsha túrde tarqalǵanlıqtan, xalıq awızeki dóretiwshiliginiń bir janrı bolıp tabıladı. Añızlar kórkem ádebiyattıń bir tarmaǵı sıpatında haqıyqatlıqtı turmıstan awızsha formada alıp, házirgi kúnge shekem jetip kelgen boladı. Añızlar tariyxtaǵı ayırım adamlardıń atları hám háreketleri sebepli júzege keledi. Tariyxıy shaxslar átirapında añızlardıń júzege keliwiniń tiykarǵı sebebi, onıń ózine salıstırǵanda orınlaǵan jumısları, iskerligi, málim bir tariyxıy dáwirde oynaǵan roli, úlken sociallıq áhmiyetke iye bolǵan iskerligi menen baylanıslı. Ol elin súygen qaharman, bir awız sózi menen birqansha máseleni sheshiwshi sheshen, ádalatlı, xalıq dártin jırlaǵan bahadır bolıwı múmkin.

Barlıq añızlardıń da syujeti, mazmunı birdey emes. Tema bir bolsa da, ideyası, mazmunı hár túrli bolıwı múmkin. Sonday-aq, syujetlik ózgeshelikleri de ajralıp turadı.

Folklordaǵı syujet degenimiz– folklorlıq shıǵarmanıń negizgi waqıyalıq túbiri, negizi.

Kórkem shıǵarmada ásirese, folklorda syujet kóbinese, bolmıstıń ózinen payda boladı, oydan da shıǵarıladı. Syujet bir izbe-izlikke túsip, turaqlasqan waqıya, sol waqıyanıń bayanlanıwı dewge de boladı. [3;25]

Tuwısqan xalıqlar bolǵan qaraqalpaq hám qazaq xalıqları añızlarında insandı iygiliqli maqsetlerge baslaytuǵın, onıń tez pikirlewine qanat baǵıshlaytuǵın, ertengi kúnge úmit baǵıshlawshı añızlar júdá kóp.

Añızlar tematikalıq bóliniwi jaǵınan da hár túrli bolıp keledi. Atap aytqanda, qaraqalpaq xalıq añızları tematikalıq jaqtan bes túrge bólinedi: toponomikalıq, tariyxıy, xalıq namaları

haqqında, etnonimlik hám diniy ańızlar [5;3] bolıp túrlerge ajıraladı. “Xojeli”, “Qallı jaǵıs”, “Ayaz qala”, “Qarabaylı” sıyaqlı ańızlar toponomikalıq al, “Ótेश batır haqqında”, “Amanbay batır”, “Qırıq qız qala” sıyaqlı ańızlar tariyxıy ańızlar sıpatında kózge túsedı. Xalıq arasında yad bolıp ketken hám keń tarqalǵan ańızlar kóp.

Al, qazaq xalqınıń eń belgili ańızları sıpatında “Qırıq qız”, “Kól ańızı”, “Biybi Aysha”, “Qorqıt ata”, “Asan Qayǵı”, “Aq qus” sıyaqlı ańızlardı atap ótiwge boladı. Qazaq ańızları úsh túрге [2] bólinedi. Yaǵnıy, toponomikalıq, qaharmanlar haqqındaǵı hám tariyxıy ańızlar bolıp ajıraladı:

Toponomikalıq ańızlar jer, suw atamaları menen baylanıslı ańızlar. Bunday ańızlarǵa “Burabay”, “Qaraǵanda”, “Shaytankól”, “Ekibastuz” hám basqalar kiredi.

Qaharmanlar haqqındaǵı ańızlar - bular xalıq qaharmanları, olardıń mártlikleri haqqındaǵı ańızlar bolıp tabıladı. Ana jurttı qorǵaw ushın janın qurban etken “Malika Tumaris” haqqındaǵı ańızdı atap ótiw ornlı.

Tariyxıy ańızlar - tariyx betinde óshpeytuǵın iz qaldırǵan ańızlar toparı. Olardıń arasında eń belgili ańızlardan biri “Qırıq qız”ǵa baylanıslı ańız. Bul ańız hár eki xalıqta da bar. Qazaq xalqındaǵı “Qırıq qız” ǵa baylanıslı ańızda áyyemde jawǵershilik payıtında dushpan áskerleri Qarabaw degen orında shomılıp atırǵan qırıq qızdı qolǵa túsiriw ushın olardı quwadı. Sonda qızlar qudayǵa: “Dushpan meniń jurtımdı ayaq astı etpegenge shekem, bul dushpandı da, bizdi de tasqa aylandır!”, - dep aytıp jalınıp-jalbarınǵan eken. Qızlardıń tilegi qabıl qabıl bolıp, dushpan áskeri qara tasqa aylanıptı. Ol jer házir “Qaratas” dep ataladı. Qızlar bolsa, shıraylı tárizde dizilgen kem ushraytuǵın estelikke aylanǵanı aytıladı. Bul estelikler Turbat awılınıń arqa-shıǵısında, Aqqum dáryasınıń boyında jaylasqan. Tas háykkeller dúkandaǵı taxtalarday bolıp bir tegis gózzal bolıp jaylasqan. Bulardı xalıq “sol tas bolıp qatqan qırıq qız bolsa kerek” - desedi[5].

Al, qaraqalpaq xalqındaǵı ańızda bolsa, qaraqalpaq xalıq dástanı “Qırıq qız”daǵı syujetke uqsas, lekin bazı ayırmashılıqları bar. Uqsashlıq tárepleri: qırıq qızdıń sárdarı retinde Gúlayım kózge kórinedi, ol mártlikte aldına adam salmaytuǵın, sonday-aq, dilwar sózge sheshen qız etip hár tárepleme jetik etip sáwlelendirilgen. Onıń ashıǵı Arıslan da usı ism menen berilgen.

Dástannan pariqlı tárepleri bolsa, Gúlayımınń ákesi Miren degen adam boladı hám ol júdá uqıpsız, kámbaǵal adam boladı. Sonday-aq, Gúlayımǵa xannıń ashıq bolıp, onıń shártlerin orınlawǵa háreket etiwı de dástannıń syujetinen pariqlanıp turadı.

Ańızda Gúlayım dúnyadan ótkennen keyin onıń qábiri Túrkestanǵa jerlengenligi lekin, onıń izinen ergen xalıq hám qırıq qızı Aq qala átiraplarında jasap qalǵanlıǵı hám bul aymaqlar “Qırıq qız qala” dep atalǵanlıǵı haqqında maǵlıwmat beriledi.

Qaraqalpaq ańızlarında qonıslasıw motivi salmaqılı mazmunǵa iye bolıp, ata-babalardıń social-ekonomikalıq, mádeniy turmıs keshirmelerin sáwlelendirip otıradı. Belgili bir tariyxıy shárayatlar tásirinde júzege kelgen kóship-qonıwlar, qonıs ózgertiw, qonıs jańalaw dástúrleri xalıqtıń basınan keshirgen turmıs tájiriýbeleriniń biri sıpatında ańızlarda iz qaldırǵan. Bul jaǵday turmıs shárayatları, jasaw jaǵdayları, kún kóris usılları óz ara bir-birine jaqın bolǵan xalıqlardıń awız ádebiyatında jiyi ushırasadı [1;117].

Qaraqalpaq xalıq ańızı “Qırıq qız”da kóship qonıslasıw tek ǵana ańızdıń aqırında emes, ańızdıń basında Mirennıń Góne Úrgenishte jasaǵısı kelmey Aral boylarına kóship keliwi menen baslanadı.

Hár eki xalıq ańızında da, qırıq qızǵa baylanıslı maǵlıwmatlar berilgen bolıp, qırıq qızdıń barlıǵı da júdá márt, qorıqpas etip sáwlelendirilgene. Sonday-aq, olarǵa baylanıslı xalıq arasında muqaddes orınınıń bar ekenligi ańızlardıń ulıwmalıq mazmunındaǵı sáykeslikti kórsetedi. Lekin, eki ańızdıń syujeti eki túrli. Olardıń birlestirip turǵan ideya bolsa, xalıqtıń jaqsı jasawı, dushpanlardan, jawgershiliklerden ápiwayı xalıqtı qorǵaw degen patriotlıq ideyaları anıq sezilip turadı.

Lekin, ańız-áńgimeler ózleriniń dóregen tariyxıy jaǵdayları menen tamırlas hám sabaqlas.

Álbette, xalıq ańızları menen ápsanalardı tariyxıy hádiyseler hám tariyxıy orınlardıń tiykarında qurılǵan menen onı naǵız tariyx dep túsiniwge bolmaydı. Ol kórkem xalıq dóretpesi bolǵanlıqtan, ondaǵı ayırım epizodlar, detallar tariyxıy maǵlıwmatlarǵa tolıq juwap bere almaydı. [4;5] Sonlıqtan da, ańızlardaǵı waqıyalardı haqıyqıy shınlıq dep ayta almaymız.

Ulıwmalastırıp aytqanda, qaraqalpaq hám qazaq xalıq ańızlarında pútin bir úylesimlik bar.

Hár eki xalıq ta bir-birine jasaw jaǵdayı, turmısı, tariyxı, etiketi, mintalitetlik hám diniy ózgeshelikleri de uqsas bolǵanlıqtan sáykeslikler jiyi ushırasadı. Bazı ańızlardaǵı syujetlik uqsashlıqlar da pikirimiz dálili. Ańızlardıń tematikalıq toparlarına qarap, olardı arnawlı túrde tereńirek úyreniw áhmiyetli máselelerden bolıp esaplanadı.

REFERENCES

1. Алламбергенова И. Қарақалпақ халық аңызлары. -Тошкент, 2020, Б.117
2. Мухтар Әўезов энциклопедиясы.-Алматы, «Атамұра», 2011
3. Қасқабасов С. Таңдамалы I том. Қазақтың халық прозасы.-Астана, 2014, Б.25
4. Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары хәм шешенлик сөзлери.-Нөкис, 1992, Б.5
5. Оңтүстик Қазақстан облысының энциклопедиясы. .-Алматы, 2005.
6. Allamberganova I. Qaraqalpaq folklorında diniy ańızlar, -Nókis, 2016, B.3